

Ф. М. Сокиран, кандидат юридичних наук, доцент

Національна академія внутрішніх справ

F. Sokyran, Ph.D in Law, Associate Professor

National Academy of Internal Affairs

ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

THE APPLICATION OF PSYCHOLOGICAL IMPACT IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Мета статті – подальше й усебічне, через важливість проблематики, дослідження питання застосування психологічного впливу в кримінальному судочинстві. У процесі розгляду теми надано визначення психологічного впливу. Доведено, що обов'язковою умовою розроблення питань психологічного впливу під час досудового розслідування є з'ясування його юридичного та загального змісту як неодмінного атрибута будь-якого акта правового регулювання. Обґрунтовано доцільність застосування психологічного впливу під час слідчої (розшукової) дії, а також застосування його як складової тактичного прийому чи як напрямку діяльності слідчого при розв'язанні окремих завдань розслідування. Визначено, що головним напрямом психологічного впливу як під час досудового розслідування, так і судового провадження є отримання об'єктивно правдивої інформації законним шляхом зі встановлених законом джерел щодо розслідуваної події. Констатовано, що психологічний вплив є обов'язковим суттєвим елементом криміналістичної (слідчої) тактики, постійним джерелом формування тактичних рекомендацій і неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів і операцій процесуального та допоміжного (оперативного) характеру. Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечено сукупністю методів філософського, загальнонаукового та конкретно-наукового рівнів, зокрема системно-структурним з'ясовано сутність досліджуваних категорій і правових явищ, зв'язків елементів психологічного впливу в кримінальному судочинстві з іншими категоріями криміналістики, кримінального процесу тощо; методом наукової абстракції сформульовано позиції щодо оцінки теоретичних, правових та організаційних засад застосування психологічного впливу в кримінальному судочинстві, удосконалення у зв'язку з цим норм законодавства та порядку його застосування; догматичний метод сприяв уточненню понятійно-категоріального апарату; моделювання – формулюванню висновків і загальних оцінок.

Ключові слова: психологічний вплив; слідча тактика; тактичний прийом; досудове розслідування; криміналістика.

Цель статьи – дальнейшее всестороннее исследование, исходя из важности проблематики, вопроса применения психологического влияния в уголовном судопроизводстве. В процессе рассмотрения темы дано определение психологического влияния. Доказано, что обязательным условием разработки вопросов психологического влияния во время досудебного расследования является выяснение его юридического и общего содержания в качестве неперемного атрибута любого акта правового регулирования. Обоснована целесообразность применения психологического влияния при проведении следственного (розыскного) действия, а также применения его как составляющей тактического приема или как направления деятельности следователя при решении отдельных задач расследования. Определено, что главным направлением психологического влияния как во время досудебного расследования, так и судебного производства является получение объективно правдивой информации законным путем из установленных законом источников по расследуемому событию. Констатируется, что психологическое влияние является обязательным существенным элементом криминалистической (следственной) тактики, постоянным источником формирования тактических рекомендаций и неперемным структурным компонентом тактических приемов и операций процессуального и вспомогательного (оперативного) характера. Достоверность полученных результатов и выводов обеспечены совокупностью методов философского,

общенаучного и конкретно-научного уровней, в частности системно-структурным раскрыта сущность исследуемых категорий и правовых явлений, связей элементов психологического влияния в уголовном судопроизводстве с другими категориями криминалистики, уголовного процесса и т. п.; методом научной абстракции сформулированы позиции в оценке теоретических, правовых и организационных основ применения психологического влияния в уголовном судопроизводстве, усовершенствования в связи с этим норм законодательства и порядка его применения; догматический метод способствовал уточнению понятийно-категориального аппарата; моделирования – формулированию выводов и общих оценок.

Ключевые слова: психологическое влияние; следственная тактика; тактический прием; досудебное расследование; криминалистика.

The purpose of the article is to explore the comprehensive issue on the use of psychological impact in criminal proceedings, due to its importance. In the course of the research the definition of term «psychological impact» was provided. It was proven that a prerequisite for expounding of psychological impact issues in the pre-trial investigation is to clarify its legal and general content as an integral feature of any legal regulation act. The expediency of psychological impact applying during investigative actions, as well as its use as a part of tactics or as an area of investigator's activity in solving particular tasks of investigation, was explained. It was determined by the author that the main focus of psychological impact, both during pre-trial investigation and judicial proceedings, is to obtain objectively truthful information concerning the investigated case in a legal way from sources established by law. It was determined that psychological impact is a necessary essential element of forensic (investigative) tactics, a constant source of tactical recommendations and an indispensable structural component of tactical options and operations of procedural and operational nature. The reliability of the obtained results and conclusions is ensured by a set of methods of philosophical, general scientific and specific scientific levels. In particular, there were used the following methods: system-structural – was used to clarify the essence of the researched categories and legal phenomena and the connection of psychological impact elements in criminal proceedings with other categories of forensics; scientific abstraction – was used to form an opinion on theoretical, legal and organizational foundations of the psychological impact application in criminal proceedings and for improvement of legal norms and procedures of its application; dogmatic – helped to clarify the conceptual and categorical framework; modelling – was used to make conclusions and overall estimates.

Keywords: psychological impact; investigative tactics; tactical option; pre-trial investigation; forensics.

У процесі правового регулювання відносин, що виникають у суспільстві, відбувається безпосереднє або опосередковане спілкування людей, так чи інакше поєднаних цими відносинами і наділених певними правами та обов'язками. Цілком очевидно, що на рівні спілкування будь-які суспільні відносини мають однакову психологічну природу, а отже механізм їх вивчення надзвичайно важливий для удосконалення правового регулювання усіх сфер життя суспільства.

Діяльність правоохоронних органів і посадових осіб, спрямована на захист права, має єдину психологічну природу і принципово однаковий комунікативний механізм. Психологічним атрибутом і юридичною умовою при цьому є спілкування, яке щоразу і в кожному окремому випадку неодмінно набуває вигляду взаємодії. На розвиток цієї тези, розглядаючи кримінальне судочинство (зокрема й стадію досудового розслідування), можна стверджувати, що процес розслідування як сукупність загальних і великої кількості окремих відносин передбачає спілкування учасників, а звідси – їх вплив один на одного.

На перший погляд, якщо уявити процес правового регулювання повністю регламентованим, а засоби досягнення результатів науково обґрунтованими та однозначними, проблем у цьому, убачається, немає, але якщо не зважати на практику одержання доказів, їх перевірку та оцінку органами досудового розслідування і суду.

Загалом питання взаємодії учасників правовідносин і їх психологічного впливу потребують подальшого вивчення. На часі й удосконалення правових норм, що регулюють досудове розслідування, насамперед усунення термінологічної плутанини, а також

визначення складових (юридичної і загальної) психологічного впливу на досудовому розслідуванні як неодмінного атрибута будь-якого акта правового регулювання.

Процесуальна психологія, що вивчає діяльність учасників кримінального провадження, почала активно розвиватися в 1960-ті рр. завдяки працям Г. Г. Доспулова, А. В. Дулова, Д. П. Котова, М. І. Порубова, О. Р. Раїнова, Л. Б. Філонова.

Проблеми психологічного впливу на досудовому розслідуванні досліджували вітчизняні і зарубіжні науковці, серед них: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. Г. Гончаренко, Г. Г. Доспулов, А. В. Дулов, О. Р. Раїнов, М. П. Хайдуков.

Сьогодні теоретичні і практичні аспекти застосування психологічного впливу у сфері судочинства вивчають вітчизняні вчені-криміналісти О. В. Бишевець, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, І. І. Котюк, В. Г. Лукашевич, В. Ю. Шепітько, Є. Д. Лук'янчиков та ін.

Проте з огляду на важливість цієї проблематики питання застосування психологічного впливу в кримінальному судочинстві потребують подальшого ґрунтовного дослідження, що й визначає мету цієї статті.

З нашого погляду, психологічний вплив являє собою комплекс прийомів, застосовуваних у процесі передавання, опрацювання та використання інформації, які викликають відповідну реакцію, що дає змогу діагностувати психічний стан особи, контролювати перебіг її думок, ставлення до фактів для зміни її поведінки (Sokyan, 2002, s. 4).

Зіставимо цю думку з практикою, що не викликає будь-яких заперечень стосовно її правомірності, та нормами кримінального процесуального закону, що регулюють правовідносини, які виникають у процесі слідчих (розшукових) дій та досудового розслідування в цілому.

Тактичні прийоми проведення слідчих (розшукових) дій або окремі їх етапи насичені психологічними елементами, що визнаються як криміналістичні доволі умовно і лише тому, що традиційно (і без певних на те підстав) належать до системи прийомів проведення слідчих (розшукових) дій, які розробляє та вивчає криміналістика. Наприклад, система прийомів допиту свідків, пов'язана зі зміною розумових завдань, відтворенням асоціативних зв'язків, збудженням у пам'яті стану афекту та емоцій, що сприяє, а іноді визначає можливість одержання адекватної вербальної доказової інформації, повністю належить до галузі психологічних знань і тільки в деяких випадках має криміналістичний характер, тобто стосується предметної галузі науки криміналістики. Ці прийоми, зрештою, витримують криміналістичне та процесуально-доказове навантаження в межах криміналістичної тактики і кримінального судочинства. Але їх суть залишається психологічною, і виконуватимуть ці прийоми та їх системи свою пізнавальну функцію лише тоді, коли розроблятимуться на основі глибокого розуміння саме психологічних закономірностей, зважаючи на юридичні цілі і завдання. Такий самий психологічний характер мають і системи та сукупності прийомів, що розробляють і застосовують для виконання всіх інших слідчих (розшукових) дій, насамперед для допиту потерпілих, підозрюваних, обвинувачених і, зокрема, тих, які страждають на сенсорну недостатність, малолітніх і неповнолітніх, розумово відсталих, осіб похилого віку, а також для обшуку, пред'явлення для впізнання, проведення слідчого експерименту з метою визначення здатності та особливостей нормального функціонування органів чуття.

З огляду на зазначене можна дійти висновку, що практика проведення слідчих (розшукових) дій, наукові розробки, скеровані на її удосконалення, містять елементи психологічного впливу тактичної і процесуальної спрямованості.

Зрозуміло, що все це не могло не знайти відображення в рекомендаціях щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій у найоптимальніших варіантах та умовах, а також у нормах процесуального закону, що регулюють проведення слідчих (розшукових) дій і встановлюють їх обов'язкову або альтернативну процедуру. Зокрема, всі настанови з криміналістики і насамперед судової психології, підручники, монографії, статті з питань тактики і частково методики розслідування містять більш-менш сконцентровані та систематизовані обґрунтування та рекомендації, перелік окремих прийомів і послідовність їх застосування для психологічного впливу на учасників кримінального судочинства з метою здобути адекватну інформацію, викрити неправду, створити оптимальні умови проведення слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій, знизити рівень професійної деформації, удосконалити слідчу та оперативну майстерність.

Слід наголосити, що в нормах КПК України психологічний вплив чітко відображений у вигляді апіорного дозволу законодавцем такого впливу чи як пряма заборона деяких його форм. Результати аналізу статей КПК України дають змогу дійти висновку про необхідність фізичного і психологічного впливу як взаємодії у кримінальній процесуальній діяльності (Bandurka, Blazhivskyi, Burdol, Tatsii, & Pshonka, 2012).

У кримінальному судочинстві психологічний вплив є цілком припустимою та цілеспрямованою дією у межах закону осіб з вирішення питань стимулювання психічної сфери людини для відтворення обставин розслідуваної події.

Як відомо, слідча тактика як розділ криміналістики вивчає основні напрями та способи найефективнішого виявлення, опрацювання і використання доказової інформації з метою оптимального розслідування правопорушень загалом та в конкретних слідчих ситуаціях зокрема.

Істотним є те, що слідча тактика як неодмінну умову передбачає можливість вибору та зміну рішень і альтернатив у діях слідчого та прогнозованих діях інших учасників слідчих (розшукових) дій, умов і прийомів актуалізації розумових процесів усіх учасників.

З одного боку, слідчий отримує доказову інформацію, здійснюючи психологічний вплив на осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Отже, грамотно, професійно побудований вплив відіграє роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики. Тому цілком зрозуміла потреба в розробці криміналістикою таких методів психологічного впливу, які б дозволяли в межах, передбачених законом, ефективніше виконувати завдання кримінального судочинства. З другого, – у процесі виявлення та опрацювання доказової інформації слідчий постійно відчуває вплив чинників, що позначатимуться на ефективності використання отриманої інформації. Їх можна класифікувати на такі групи: об'єктивні і суб'єктивні; підготовлені і випадкові; свідомі і мимовільні; неправда і омана тощо.

Важливим завданням слідчої тактики (як науки, так і практики) є максимальне використання або усунення в межах кримінального процесуального закону і норм судової етики впливу цих чинників, зважаючи на практику застосування їх у слідчій діяльності для встановлення істини. І серед особливих напрямів його вирішення – розробка та використання прийомів психологічного впливу (Khaidukov, 1984). Значущість цієї розробки та її принципова дієвість на практиці зумовлені тим, що психологічний вплив є генетичним атрибутом будь-якого людського спілкування. Повертаючись до цього положення, доцільно ще раз наголосити на його об'єктивності, а також обов'язковості психологічного чинника в діяльності правосуддя. Основним напрямом психологічного впливу як під час досудового розслідування, так і судового провадження є отримання об'єктивно правдивої інформації законним шляхом зі встановлених законом джерел щодо розслідуваної події.

Зрозуміло, що процес збирання, опрацювання та використання доказової інформації (не що інше, як прикладне пізнання в конкретному провадженні) не може бути завершеним і ефективним лише завдяки кримінально-процесуальним дозволам і заборонам, приписам і процедурам або попри це. Певної ваги при цьому набирає криміналістика, її теоретико-емпіричні рекомендації та аналоги. Організація та зумовлена послідовність дій зі збирання, опрацювання та використання доказової інформації, вибір напрямів і засобів діяльності набувають вирішального значення як складові тактики криміналістичного забезпечення доказування. Таким чином, усі види спілкування в процесі розслідування кримінальних правопорушень мають містити науково обґрунтовану емпіричну, цілеспрямовану та усвідомлену або інтуїтивну тактику дій і поведінки. І хоча криміналістика обумовлює основи діяльності лише уповноважених осіб, в основному – слідчого, тактичні прийоми так чи інакше використовують усі учасники процесу.

З огляду на те, що спілкування та взаємовідносини осіб неможливі без психологічного впливу, слід вважати беззаперечним той факт, що криміналістична (слідча) тактика в теоретичних і практичних рекомендаціях має зважати на наявність такого впливу, використовувати його та передбачати застосування ефективних прийомів і систем тактико-психологічного характеру. Про необхідність такої інтеграції у психологічну сутність криміналістичної тактики загалом і тактики окремих слідчих (розшукових) дій у спеціальній літературі йдеться давно. Початок обговорення цього питання поклав ще Ганс Гросс (Gross, 1895; 1897). Але ці дії лише останнім часом вивчаються ґрунтовно і реально впроваджуються в практику. Проте фахівці, які вводять прийоми та засоби психологічного впливу в криміналістичну тактику, водночас не систематизують їх, обмежуючись більш-менш цінними та не завжди чіткими рекомендаціями. Здебільшого в таких працях йдеться про налагодження психологічного контакту слідчого з іншими учасниками процесу, про користь або шкоду так званих психологічних хитрощів або пасток. Зрозуміло, таких рекомендацій щодо цього аспекту слідчої діяльності недостатньо для втілення ідеї підвищення ефективності досудового розслідування через ґрунтовне введення досягнень психологічної науки в слідчу практику. Вони іноді суперечливі і не повністю узгоджені з буквою і духом закону, незрідка висловлені у вигляді загальних побажань без методичного і ситуаційного тлумачення. Доцільно їх прокоментувати, запропонувавши варіант розв'язання проблеми.

Насамперед варто торкнутися питання встановлення психологічного контакту у процесі досудового розслідування та судового провадження (Glazyrin, 1983).

Навіть поверховий аналіз висловлювань про сутність психологічного контакту та мету його встановлення в процесі слідчих (розшукових) дій свідчить про те, що науковці, які вивчали цю проблему, вважають установлення психологічного контакту тактичним прийомом, спрямованим на спонукання до готовності давати правдиві показання, сумлінно виконувати свої моральні обов'язки, до збудження почуття довіри до слідчого, щоб допитувана особа (підозрювана, обвинувачена) своєю поведінкою сприяла досягненню істини, вирішенню завдань кримінального судочинства.

До цієї думки можна було б пристати, якщо б її сприйняти як певну теоретичну цінність, необхідну для практики лише частково, як окремий, найсприятливіший для судочинства варіант спілкування. Проте в цілому її слід розглядати як доволі відірване від реального життя, ідеалізоване побажання. Ця критика убачається аргументованою, адже якщо визнати встановлення психологічного контакту в інтерпретації згадуваних науковців, тоді доведеться констатувати, що під час досудового розслідування цей контакт вини-

кає вкрай рідко, оскільки більшість підозрюваних і обвинувачених не лише не довіряють слідчому, а й часто (якщо виходити зі змісту вивчених кримінальних проваджень) дають неправдиві показання, приховують правду, протидіють встановленню істини.

Також лише приблизно 30 % свідків і потерпілих, доводять узагальнення, зроблені вченими, дають правдиві показання стосовно події кримінального правопорушення і злочинців. Цей відсоток ще нижчий, якщо взяти до уваги окремі умисні неточності і замовчування, а то й відверту неправду в показаннях.

Отже, ідея встановлення психологічного контакту в тому вигляді, в якому вона запропонована науковцями, має доволі хитке обґрунтування.

Психологічний контакт як вид спілкування передбачає різні види взаємодії і насамперед об'єднання та конкуренцію. Слід усвідомити принципове положення, що встановлення психологічного контакту є обов'язковим атрибутом будь-якого спілкування під час слідчих (розшукових) дій. Проте це не просто тактичний прийом, а система тактичних і психологічних прийомів, психологічних способів спілкування, взаємний вплив (прогнозований, випадковий) природжених і набутих психічних якостей слідчого та інших учасників слідчої (розшукової) дії. З цих позицій можна констатувати, що встановлення психологічного контакту є початковим етапом впливу, який має розгортатися з волі слідчого в процесі слідчої (розшукової) дії та розслідування в цілому з метою встановлення істини та розв'язання завдань кримінального судочинства.

Уся система прийомів психологічного впливу спрямована саме на те, щоб за наявності психологічного контакту та на його основі досягти правдивих, адекватних показань і дій від осіб, які спотворюють або приховують правду. Саме тому можна і потрібно говорити про зміну розумових завдань, про вплив на мотиваційні та морально-вольові сфери, проникнення слідчого в духовний світ співрозмовника та створення ним уявлення про поінформованість у деталях справи, переконання обвинуваченої особи (або іншого учасника слідчої дії) агітаційними, емоційними засобами або логікою поданих доказів говорити правду. Звичайно, рішення говорити правду може визріти в обвинуваченої особи і на початковій стадії впливу – у процесі встановлення психологічного контакту (як і до початку спілкування зі слідчим), але це окремий випадок, який лише підтверджує правило. Тим більше, що початкове рішення про щире каяття нерідко надалі змінюється. І тоді справляють психологічний вплив повним обсягом.

Серед засобів психологічного впливу, які ґрунтуються на переконанні та примушенні (у межах закону) і які завжди в різному співвідношенні містять елементи того й іншого, особливе місце посідають прийоми злочинної обізнаності, що мають велику ефективність у виявленні, збиранні та використанні доказів. Це поняття доцільно розглянути разом із рекомендаціями стосовно так званих тактичних хитрощів і пасток. Питання про застосування останніх дискусійне, багато фахівців заперечує їх правомірність під час одержання доказової інформації (Sokuran, 2002, s. 10–15).

Безсумнівно, значна частина психологічних прийомів впливу, що найбільше позначаються на практиці, у літературі часто не зовсім вдало визначена, хоча є цілком прийнятною та ефективною. Це стосується насамперед тих прийомів, що спрямовані на зміну завдань мислення тієї чи іншої особи, виявлення слідів минулих афектів, коли вводять у спілкування асоціативні образи і поняття (виявлення так званої винуватої обізнаності та формування в учасників слідчої (розшукової) дії уявлення про більшу, ніж є насправді, поінформованість слідчого). Вплив такого гатунку має винятково вибіркочну дію, він повністю індиферентний щодо невинних осіб та осіб, які не мають стосунку ані до спра-

ви, ані до окремих її обставин. Окреслене є підставою для віднесення таких прийомів до законних. Якщо цей вплив створює для дійсно винної особи психологічний дискомфорт, що спонукає до певної, найсприятливішої для зізнання поведінки, то всі заперечення постають як штучні й необґрунтовані. І результатом може стати визнання особою своєї вини, проте не означаючи, що обвинувачений (про нього переважно йдеться в наукових судженнях щодо цього) не зможе й надалі обстоювати свою, на його думку найкращу, позицію (заперечення вини, відмова від давання показань тощо). Це також не виключає можливості самообмови (хоча самообмова може виникнути не лише через допустимий психологічний вплив з боку слідчого, а й без нього). Мотивація самообмови потребує окремого вивчення. У будь-якому разі, як зазначалося, вона є менш за все детермінованою психологічним впливом з боку слідчого в межах судової етики та закону.

Усі без винятку слідчі, з якими доводилося спілкуватися, підтримують позицію стосовно меж і змісту психологічного впливу в кримінальному судочинстві.

Висновки. Психологічний вплив у різних формах виявлення (самостійний прийом проведення слідчої (розшукової) дії, складова тактичного прийому, напрям діяльності слідчого в розв'язанні окремих завдань розслідування) є постійним джерелом формування тактичних рекомендацій і неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів і операцій процесуального та допоміжного (оперативного) характеру.

Отже, психологічний вплив, який слідчий застосовує в процесі розслідування і який трансформовано в тактичні прийоми, – обов'язковий суттєвий елемент криміналістичної (слідчої) тактики.

References

- Bandurka, O. M., Blazhivskiy, Ye. M., Burdol, Ye. P., Tatsii, V. Ya., & Pshonka, V. P. (2012). *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar: u 2 t., t. 1 / za zah. red. V. Ya. Tatsiia, V. P. Pshonky, A. V. Portnova.* Xarkiv: Pravo. 768 s.
- Glazyrin, F. V. (1983). *Psikhologiya sledstvennykh deistvii: ucheb. posobie dlia vuzov MVD SSSR.* Volgograd: VSSH. 136 s.
- Gross, G. (1896). *Rukovodstvo dlia sudebnykh sledovatelei, chinov obshchei i zhandarmskoi politcii i dr. / per. s nem. L. Dudkina i B. Zillera.* Smolensk. Vyp. 1. Obshchaia chast; Vyp. 2–3. Osobennaia chast.
- Khaidukov, N. P. (1984). *Taktiko-psikhologicheskie osnovy vozdeistviia sledovatel'ia na uchastvuiuushchikh v dele litc.* Saratov: Izdatelstvo Saratov. un-ta. 124 s.
- Sokyran, F. M. (2002). *Suchasni kontseptsii psykhologichnoho vplyvu na dosudovomu slidstvi: monohrafiia.* Kyiv: NAVSU; Pravnyk. 172 s.

Список використаних джерел

- Бандурка, О. М., Блажівський, Є. М., Бурдоль, Є. П., Тацій, В. Я., & Пшонка, В. П. (2012). *Кримінальний процесуальний кодекс України.* Науково-практичний коментар: у 2 т., т. 1 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право. 768 с.
- Глазырин, Ф. В. (1983). *Психология следственных действий: учеб. пособие для вузов МВД СССР.* Волгоград: ВСШ. 136 с.
- Гросс, Г. (1896). *Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции и др. / пер. с нем. Л. Дудкина и Б. Зиллера.* Смоленск. Вып. 1. Общая часть; Вып. 2–3. Особенная часть.
- Сокиран, Ф. М. (2002). *Сучасні концепції психологічного впливу на досудовому слідстві: монографія.* Київ: НАВСУ; Правник. 172 с.
- Хайдуков, Н. П. (1984). *Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц.* Саратов: Издательство Саратов. ун-та. 124 с.